

Ђорђе ЈАНКОВИЋ

УСЛОВЉЕНОСТ ОСНИВАЊА ЗЕТСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ НА ПРЕВЛАЦИ*

Дуго се погрешно тумачи да је Зетска епископија на Превлаци, успостављена на рушевинама манастира потчињеног Римској цркви. Епископије успостављене после 1219, биле су по правилу смештене у обновљеним или новоподигнутим манастирима у време Великог жупана Немање и његовог сина Стефана, уз средишта жупа и престога места. Започета ископавања су показала да је на Превлаци постојао српски манастир у 7-9. столећа, запуство по арапском нападу 866, а разграђен најпре у 12. столећу. Тај манастир је наставио живот манастира рановизантијског доба, успостављеног око старијег храма уграђеног у једну просторију римске бање или болнице, где је некада вероватно проповедао Апостол Павле.

Кључне речи: Зетска епископија, Срби, Рани средњи век, манастир Арханђела Михаила, Апостол Павле.

Међу епископијама Српске православне архиепископије, основане 1219, посебну пажњу су привлачиле Зетска и Захумска епископија, због положаја својих престога на морској обали. Наиме, приморске области се историјски већ уобичајено тумаче као подручје Римске цркве. Право на то подручје, као и на целу некадашњу римску Далмацију, Римска црква одавно полаже, позивајући се на наводно успостављање из Рима епископског престога Далмације у Салони, иако су Далматинску цркву успоставили Апостол Павле и његови ученици – апостоли Тит и за њим Ермије. Из несклада православне традиције на просторима Далмације римског доба и претензија Римске цркве, произашле су многе тешкоће у тумачењу стварног стања у црквама Далмације током средњег века.

Међу многим непознаницама прошлости цркве у Далмацији, издваја се манастир Арханђела Михаила на Превлаци. Ту је успостављено

---

* Саопштење са научног симпозиона „780 година Зетске епископије“, Михољска превлака - Београд, 1999.

седиште Зетске епископије, наводно на месту бенедиктинске опатије 12. столећа,¹ потчињене Римској цркви. Закључује се да је манастир Арханђе-ла Михаила «прва православна монашка обитељ у приморју српске државе».² Односно, по таквим мишљењима, на традиционално римокатоличко тло шири се Православна црква закључно са 1219, са задатком новоуспостављене епископије да потискује утицај католицизма из приморских градова, што је можда било праћено и колонизацијом.³ Дон Иво Стјепчевић Манастир датује по каменом украсу у 9-11. столеће, и закључује да је реч о бенедиктинском манастиру на основу помена опата (abbas) у латинском надгробном натпису,⁴ мада појам ἄββα = љба, отац, бабо, означава и угледног старца православног манастира, архимандрита. Иван Божић сматра да је манастириште «Tumba Sancti Michaelis» бенедиктинска опатија која је постојала и у 12. столећу.⁵ Да су овакви историографски ставови о прошлости Манастира на Превлаци из основа погрешни, показују археолошка истраживања. То већ произилази из начела за избор седишта епископија Српске православне цркве у средњем веку.

Све епископије⁶ биле су смештене у средиштима већих области, најчешће у изразитим жупама, где можемо претпоставити постојање владарских дворова. Уз неке су били стари градови – утврђења 9-12. столећа. То су: Котор, Стон, Рас, Липљан, Призрен, вероватно Топлица, док се постојање градова у Дабру и Будимљу може само нагађати; Моравица и Жича су потпуно непознати у том погледу. Три епископије 10-12. столећа преузете су од грчке Охридске архиепископије, а преузета је и Стонска епископија, одакле је кнез Мирослав 1181. протерао латинског еписко-

¹ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 32, 163-169, са наведеном старијом литературом и мишљењима.

² Б. Ферјанчић, у *Историја српског народа* (даље *ИСН*) I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 304. Поставља се питање где су били грчки, далматински (= романски) и словенски (= српски) манастири споменути приликом оснивања Барске архиепископије 1089. – уп. Ј. Ковачевићу, *Историја Црне Горе* (даље *ИЦГ*) I, Титоград 1967, 397-398, и да ли се они могу означити као православни или римокатолички? Да није манастир Арханђе-ла Гаврила на Страдиотима, острву суседном Превлаци, био словенски односно српски манастир у 11. столећу, јер су Латини из Котора у његовом храму убили краља Драгимира?

³ Д. Богдановић, у *ИСН* I, 320; С. Ћирковић, у *ИЦГ* II/1, Титоград 1970, 19; у новије време С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 127.

⁴ I. Stjepčević, *Prevlaka, Historijska rasprava*, Preštampano iz Bogoslovske smotre 3, Zagreb 1930, 6-7, манастир датује по каменом украсу у 9-11. столеће.

⁵ И. Божић, Превлака – Тумба, *Зборник Филозофског факултета* 7-1 (1963) 197-198, напомена 5.

⁶ За српске епископије видети М. Јанковић, *н. д.*

па,⁷ за Липљан и Стон није сасвим јасно да ли је преузет и катедрални, саборни храм. Четири новоосноване епископије смештене су у манастире подигнуте у 12. столећу: Будимљанска, Дабарска, Моравичка и Топличка. Епископија са престолом у Студеници Хвостанској, успостављена је у манастиру основаном у рановизантијско доба, који живи свакако и негде током 9-11. столећа. То показују недовољно запажен манастирски склоп грађевина⁸ и малобројни прикупљени уломци грнчарије, некад датовани у 12-13. столеће,⁹ а данас је јасно да не могу бити млађи од 11. столећа. Ту су и друга сведочанства континуитета која се могу запазити из публиковане грађе. Жича, прво седиште архиепископије, била је, колико се зна, новосаграђени манастир краља Стефана Првовенчаног. Храмови Пећке патријаршије, другог седишта архиепископије, били су саграђени око храма из 9-12. столећа, а изнад темеља храма 6-10. столећа.¹⁰

Седиште Зетске епископије на Превлаци задовољава све ове услове. Ту је била жупа (Грбаљ и плодна околина), ту је у непосредној близини био Котор, град 7-12. столећа, у коме је велики жупан Стефан Немања имао двор, а вероватно и краљ Вукан и његов син Ђорђе. По *Љеџојису* попа Дукљанина, на Превлаци је краљ Легет имао двор, на суседном острву је убијен краљ Драгимир, у Котору су имали двор краљ Михаило и краљица Јаквинта, итд.¹¹ И можда најважније, на истом месту је био стари манастир, али не бенедиктински 11-12. столећа, већ старији, слично Студеници Хвостанској и Пећкој патријаршији.

У време оснивања Зетске епископије 1219, манастир на Превлаци већ је морао бити успостављен, као и манастири у Будимљи, Дабру, Моравици, Топлици и наравно Жичи. Свакако је обновљен после ослобађања Поморја од византијске окупације, дакле негде између 1185. и 1219. Природу манастиришта на коме је подигнут најбоље показују ар-

⁷ С. Мишић, *н. г.*, 124-125, са наведеном литературом.

⁸ То пре свега показују величина базилике у односу на утврђење и гробне зграде са више гробница -В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 81-91; у овом значајном манастиру могу се запазити, у публикованој грађи, различити показатељи континуитета.

⁹ Бајаловић-Хаџи-Пешић, у *Студеница Хвостанска*, 70-71.

¹⁰ М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века*, II, Београд 1995, 24-29)

¹¹ *Љеџојис ђоја Дукљанина*, приредио Ј. Мијушковић, Београд 1988, 123-124, 130-131, 142; Скиличин настављач, допуна Михаила Деволског за 1072, *Византијски извори за историју народа Југославије* (даље *ВИИИЈ*) IV, обрада Б. Радојчић, Београд 1996, 179.

хеолошка ископавања.¹² Већ је установљено да обновљен манастир Арханђела Михаила, тада знан под именом Иловица, одудара од уобичајеног изгледа манастира са храмовима рашке градитељске школе. Има четвороугаону основу, што је могло бити условљено намером ктитора, али и затеченим манастириштем. Тај стари манастир најбоље сведочи о разлозима оснивања седишта Зетске епископије управо у његовом храму. У наредним редовима сажето ћу приказати прве исходе нових археолошких ископавања,¹³ пре окончања истраживања, због значаја открића и годишњица Зетске епископије. Ископавања су још увек у току, па ће у наредним годинама бити и нових открића и потпунијих тумачења. Ископавањима 1996-1999, приведено је крају откривање југоисточног угла и јужног крила Манастира наспрам катедралног храма. Установљено је да се прошлост манастира пре Немањића може поделити на предисторију манастира, манастир рановизантијског доба и манастир из времена ране српске државе 7-9. столећа Овде ћу изложити археолошке податке о манастиру и његовом храму пре обнове под Немањићима, јер речито објашњавају зашто је управо на том манастиришту успостављено седиште Зетске епископије.

У доба ране српске државе, у време владе кнеза Вишеслава, негде у раном 9. столећу, храм манастира на Превлаци је обновљен; зато ову епоху делим на доба пре и после те обнове. Најбројнији одговарајући налази откривени су у слоју јужно од саборног храма, где је око 1200. подигнута велика грађевина. Тај слој је налегао на слој 6. столећа, а одозго је покривен рушевином храма са прероманичким украсом. Налази из овог слоја, образованог током 7-9. столећа, чије проучавање тек предстоји, за сада се такође могу раздвојити на оне старије и млађе.

Старијем добу припадају уломци грнчарије различитог порекла, делови стаклених посуда и друго нађено у наведеном затвореном слоју, као и камени делови украса цркве, са различитих места изван датованих целина. Крају 6. и раном 7. столећу, а најпре добу око почетка владе цара

¹² Први је прикупио податке М. Црногорчевић, Михољски збор у Боци Которској, *Сћаринар* 10 (1893) 1-73. Прва стручна ископавања вршио је Ј. Ковачевић у сарадњи са В. Кораћем 1956-1957. Налази са тих истраживања недавно су објављени: В. Кораћ, Остаци манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци, *Сћаринар* 51/2001 (2002), 135-170. Нова ископавања од 1996. спроводи Центар за археолошка истраживања Црне Горе, под руководством Ђ. Јанковића.

¹³ Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Ђапин, Михољска Превлака, истраживања у 1997. години, *Гласник Српског археолошког друштва* 14 (1998) 137-142. У међувремену је објављена и пригодна књижица: Ђ. Јанковић и сарадници, *Превлака – манастир Светог Арханђела Михаила*, Превлака – Херцег Нови 2000.

Ираклија (610-641), припадају уломци грубе византијске грнчарије (сл. 1: 2-3), слично рађене оној из слојева краја 6 – раног 7. столећа утврђења на Дунаву у области Ђердапа и Неготинске крајине.¹⁴ Истом времену би припадао капител клесан од слабог сивозеленог пешчара (од кога је острво Превлака), са украсом акантусовог лишћа изведеног урезивањем, тако да је рељеф скоро сведен на цртеж (сл. 1: 1). Тај капител је потом искоришћен за постоље стуба који је спајао плоче неке преграде, најпре у доњем делу иконостаса. Није јасно да ли је ту намену добио одмах, као неуспео производ, или нешто касније, током 7-9. столећа. Има и других камених украса који би се могли датовати у рано 7. столеће. Сви набројани налази припадају византијском културном наслеђу.

Међу тим старијим налазима су и уломци словенске грнчарије рађене гњетањем – делови лонаца и малих црепуља односно питуличарки. Нађени су и уломци који се могу одредити као делови особено српске грнчарије 7-8. столећа. То су уломци посуда рађених на грнчарском витлу, међу којима су најособенији лонци и сачеви – вршници, украшени чешљем: укрштеним, водоравним и окомитим сноповима, валовницама, као и налепцима са утиснутим јамицама (сл. 1: 4-5).¹⁵ Сличне грнчарије има на острвцу Мајсану у Пељешком каналу, где се у саставу старијег, рановизантијског утврђеног грађевинског склопа налазила црквица.¹⁶ Ту је по свој прилици био метох неког већег манастира, можда из Стона или са Мљета. Међу уломцима раније српске грнчарије са Превлаке, посебно је значајан један део лонца без украса, обележен на трбуху крстом (како

¹⁴ Ђ. Јанковић, *Подунавски гео обласћи Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд 1981, 141-142.

¹⁵ Ову грнчарију одређују као српску две околности. Прво, рана занатска грнчарија украшена чешљем особена је за Србе (Н. Brachmann, *Slawische Stämme an Elbe und Saale, Zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jahrhundert Slawische Stämme an Elbe und Saale, Zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jahrhundert* len, Berlin 1978, 57-70), а препознатљиви примерци се појављују на простору где треба претпоставити Србе, од Дунава (Ђ. Јанковић, *Словени у Источној Србији у VI и VII столећу*, у *Археологија источне Србије*, ур. Д. Срејовић, Београд 1977, 133-147) до Книнске крајине (Ђ. Јанковић, *Српске ђромиле*, Београд 1998, сл. 164-165), итд. Друго, она се битно разликује од грнчарије особене за подручје што га је цар Константин VII Порфирогенит приписао Хрватима, између Цетине и Лабина, која је по правилу неукрашена, наглашеног биконитета и често са дршкама (Ј. Белошевић, *Материјална култура Хрвата од VII до IX столјећа*, Zagreb 1980, 109-115; З. Гунјаца, *Groblje u Dubravicaма kod Skradina i druga groblja 8-9. stoljeća u Dalmaciji*, у *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995, 162), а које треба датовати у 9. столеће (Ђ. Јанковић, *Српске ђромиле*, 138).

¹⁶ С. Fisković, *Ranosrednjovekovne ruševine na Majсанu*, *Starohrvatska prosvjeta* 11 (1981) 151-152, сл. 2-5.

се чини по сачуваном уломку), пре него што је посуда испечена (сл. 1: 6). Може се датовати око почетка 7. столећа.¹⁷ Знак крста недвосмислено показује да је ова посуда била намењена цркви.

У млађем добу, у кухињској грнчарији потпуно преовлађује она која се може одредити као српска, на основу употребе витла, облика, украса изведеног чешљем или налепцима. И међу њом је нађено више делова једног већег лонца,¹⁸ украшеног валовницама, који је изнутра, на разгрнутом ободу, обележен крстом пре печења (сл. 1: 7). Значи, и ова посуда је већ у току израде била намењена манастиру на Превлаци. Не зна се како је изгледало грнчарство Котора (упркос силним прекопавањима после земљотреса), да ли је било романско или српско, па за сада не може да се издвоји на Превлаци. Међу византијским посуђем најбројније су амфоре, а има и уломака глеђосаног посуђа. Оно показује снабдевање из грчких области и чврсте везе са њима.

Млађем добу одговарају и многобројни камени украси храма: поломљени делови прозора, мањи оштећени капители, плоче иконостаса и друго. Највећи део каменог украса недостаје, јер је још у прошлости однет и искоришћен за друге грађевине и намене. Упадљив је недостатак стабла стубова и њихових делова, оних са горњих делова иконостаса, из киворија, а можда и оних који су могли носити куполу. Недостају и базе стубова. То доказује да је храм Арханђела Михаила био разграђен због одношења каменог украса. По врсти камена, тај украс се може поделити на најмање две групе. Од белог мермера исклесан је део стуба који је спајао плоче иконостаса, и једна консола обележена словом «т».¹⁹ Највећи део осталог каменог украса исклесан је од кречњака, а међу њим је најпознатија плоча са лавом. Плоче украшене рељефима лавова са киворија из Котора, датоване су у прве деценије 9. столећа.²⁰ У литератури постоје размимоилажења око датовања плоче са Превлаке. Ј. Ковачевић је датује у рано 9. и вероватно 10. столеће,²¹ а Ј. Максимовић у 11. столеће.²² Како за сада на Превлаци нема археолошког слоја са ситним

¹⁷ Сличних лонаца има на Дунаву, уп. Ђ. Јанковић, *Археологија источне Србије*, Т. III/6, V/11, IV/11.

¹⁸ Није искључено да је овај лонац старији, чак из 7. столећа.

¹⁹ Ј. Ковачевић је ту конзолу одредио у 4-6 столеће – *ИЦГ I*, 245-247, 267, ск. 11.

²⁰ Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 24.

²¹ *ИЦГ I*, 380, 328.

²² Ј. Максимовић, *н. г.*, 26-27.

налазима 11-12. столећа,²³ треба се ослонити на датовања Ј. Ковачевића. Употреба разноврсног камена упућује на различита датовања, односно на више обнова једног храма или постојање неколико храмова. Остаје отворено питање из којих цркава потиче познати камени украс, и да ли је нешто можда донето из манастира Арханђела Гаврила са Страдиота (10-11. столеће?) или из неке друге цркве.

Градитељска обнова манастира у 9. столећу повезана је са тадашњим положајем Византије на Јадрану. Ново Франачко царство под Карлом Великим, покушало је да заузме области некадашње римске провинције Далмације, као жељени део Западног римског царства. Није познато како се одвијао рат започет 802, али Франци, упркос значајним успесима, нису успели да заузму највеће делове српске Далмације, а вероватно ни да заузму све градове византијске Далмације. Миром у Ахену 812, Византији су враћени Венеција и приморски градови потоње теме Далмације, а Франачка је задржала Истру и јадранско залеђе до Динаре, одузевши их од неких Словена неутврђеног имена и Срба.²⁴ Може се нагађати да је са подручја одузетих Византији и Србији било избеглица, нарочито међу (протераним) монаштвом, јер су Франци на освојена подручја ширили своју Цркву. Франци су иза Велебита населили Гудушчане, а уз море и у Равним котарима Хрвате, који су узнемиравали византијске градове (да би им касније плаћали данак). Франци су били продрли и у области око Неретве и тиме се сасвим примакли Боки; у потоњем Захумљу су насељени Лицики, који изгледа нису остали дуго под франачком влашћу. Управо је то време доношења моштију Светог Трифуна у Котор, на крају рата за којим је уследила велика градитељска делатност на подизању цркава у Боки и Зетском приморју.²⁵ То свакако није била обична подударност, већ намера Византије да учврсти свој пољуљан углед међу Србима и угрожен положај у романским градовима на Јадрану. Између осталог, требало се супротставити црквеном потчињавању новопокрштених словенских племена од стране ратоборног

²³ Слој са грнчаријом 11-12. столећа у Поморју, за сада је откривен само у граду Свачу, где поред византијског новца, добро датованих амфора, има и грнчарије особене за 12. столеће у словенским областима Византије, у слоју из времена када је велики жупан Стефан Немања протерао «Грке». Уп. Е. Зечевић, Резултати истраживања средњовековног Свача, *Гласник* 5 (1989) 114.

²⁴ За рат са Франачком видети Ј. Ферлуга, *Византијска ујрава у Далмацији*, Београд 1957, 47-49; Н. Клаић, *Повијест Хрвата у раном средњем вијеку*, Загреб 1975, 167-172; Ђ. Јанковић, *Српске ђромиле*, 142-144.

²⁵ ИЦГ I, 355-357, 367-380.

немачког монаштва,²⁶ а настањених у хрватским пределима Далмације, тада црквено под јурисдикцијом Цариграда.

Манастир је несумњиво страдао у време покушаја Арапа из Барија (заузет 841) да освоје и колонизирају подручје између Будве и Дубровника.²⁷ Они су вероватно 866. опустошили Будву, Росе и Котор, а затим су држали Дубровник 15 месеци под опсадом. Тада је Манастир морао stradати, али је отворено питање да ли су монаси успели да се спасу или не.

Дакле, седиште Зетске епископије успостављено је у манастиру обновљеном на рушевинама манастира који су срушили Арапи, као што су Свети Симеон Немања и Свети Сава, уз помоћ краља Стефана Првовенчаног, обновили Хиландар, такође запустео услед гусарских напада Арапа. Није искључено да је манастир наставио живот после 866, али о томе за сада нема сведочанстава. Касније, храм манастира је разграђен да би се узели његови камени украси. То се по свој прилици одиграло у 12. столећу, у време византијске власти.

Откриће српске кухињске грнчарије, а нарочито оне обележене крстовима, има посебан значај за историју цркве у Срба и манастир на Превлаци. Уз уважавање чињенице да монасима није посебно важно у каквим посудама спремају храну, остаје неспорно да су те посуде правили Срби и да су их намењивали овом манастиру. Нема сумње, ти Срби су били хришћани, и живели су у манастиру и у његовој околини. Можда су те посуде (нарочито оне обележене крстом) биле дарови манастиру, заједно са неком садржином, као што су мед и слично. Могли су бити донети са веће удаљености, сразмерне угледу Манастира, вероватно из било ког краја Зете, што значи да сво посуђе са Превлаке не мора бити месне израде. Ово говори да је манастир био на српском тлу. Намеће се закључак да је манастир Арханђела Михаила у 7-9. столећу био српски, да су калуђери били Срби, уз оне латинског и грчког језика.²⁸ Латински

²⁶ Франци су на подручју потоње Хрватске у залећу византијске Далмације, успоставили своју Цркву, која је археолошки потврђена на положају «Црквине» у Бискупији код Книна, где је франачко манастириште из прве половине 9. столећа са истовременим гробљем франачких барона – ратника, као и у Миравиловцу у Придрази код Новиграда; уз исто време датује се црква Свете Марте у Биаћима. За њихове основе видети Т. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Prilozi u istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978, T. IV, V, XLI/1. За западне култове в. ИЦГ I, 442.

²⁷ Константин Порфирогенит, *Сѣис о народима* (Constantine Porphyrogenitus *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949, cap. 29), по *ВШИНЈ* II, обрaдио Б. Ферјанчић, 1959, 17-18.

²⁸ Забележено је да у другој половини 7. столећа има неког свештенства међу Словенима (Далмације) – по Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата, Зборник радова Византjолошког инстjтута* 35 (1996) 171; може се претпоставити да није реч о Словенима.

натписи сачувани на каменом црквеном намештају и надгробним плочама, показују да је истовремено литургијски језик био латински.

Како је забележио цар Константин VII Порфирогенит (913-959), Србима је цар Ираклије дао за насељавање пределе Далмације, запустеле због аварских напада, и покрстио их посредством свештеника што их је послао из Рима; неки Срби су и касније покрштавани.²⁹ У 10. столећу су византијски градови јадранског приморја давали данак Хрватима, а Србима као савезницима нису.³⁰ Манастир на Превлаци је у црквеном погледу био потчињен Цариграду, као и цела Црква Далмације, а такође и Србије. Он је сведочанство података цара Константина Порфирогенита.

Требало је претпоставити данашња открића манастира на српском тлу, са српским монаштвом из 7-9. столећа. Поред Превлаке и Мајсана, и у манастиру Тврдошу је нађена словенска и српска грнчарија, мада у знатно мањој количини, која се може датовати још од 6. столећа, пре аварског разарања Далмације. Међу њима је манастир Арханђела Михаила морао бити на првом месту, јер је својим географским положајем био непосредно изложен утицају великих црквених и монашких средишта, па је свакако био преносник тих утицаја дубље у унутрашњост Србије и у друге словенске земље. То је један од разлога зашто је седиште Зетске епископије успостављено управо у том манастиру.

У време Светог Саве морала се знати некадашња улога и углед манастира Арханђела Михаила на Превлаци; добро се знало коме је манастирски храм био посвећен, иако је био у рушевинама можда свих 350 година. Чини се да су зато Зетска епископија и манастир Арханђела називани славним.³¹ Слава манастира је превазилазила границе Србије, како се може домишљати. Одавно је примећено да се у руској цркви користе и латински изрази, као што су «олтар», «пост», «пастир», иако је званично покрштавање Руса спровео Цариград, користећи словенско свештенство оближње Бугарске, такође обученог на грчком језику. Зато се указује да је, пре званичног покрштавања Русије 998, могло бити ширења хришћанства из Далмације, где је примењивана служба на латинском језику, посредством калуђера словенског језика.³² Сада, када се зна кроз

---

²⁹ Константин Порфирогенит, *ВИИНЈ* II, 49, 79-80 (сар. 29, 32); за покрштавање Срба в. Љ. Максимовић, *н. г.*, 155-173, који сматра да је христијанизација Срба започела одмах, али је коначно завршена у другој половини 9. столећа.

³⁰ Константин Порфирогенит, *ВИИНЈ* II, 36 (сар. 30).

³¹ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 224, 231, архиепископ Данило II истиче и апостолство и светитељство престола Зетске епископије (232).

³² *Введение христианства на Руси*, ред. А. Д. Сухов, Москва 1987, 46.

археолошке налазе за постојање врло раних српских манастира, ова теза добија утемељење на нашем тлу. Наши калуђери су још током 7-9. столећа (када разлика у језику готово да није било) могли ширити хришћанство међу осталим Словенима, све до Русије. У овом светлу, Масудијев податак о посебном уважавању Срба међу осталим Словенима, добија могуће тумачење.³³ Сећање на та времена, па и на манастир из кога су некад долазили проповедници, морало је бити још живо у Руској цркви, па и међу словено-руским монасима Мађарске и Свете Горе,³⁴ у време када се Свети Сава замонашио у руском манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори.

О манастиру рановизантијског доба, на овом степену истражености, тешко је одређеније говорити, јер су његове грађевине коришћене веома дуго, а још нису обављена ни ископавања доњих делова храма. И храм и цео манастир били су смештени унутар зидова старије римске грађевине. Стиче се утисак да је негде у раном 6. столећу спроведена градитељска обнова или изградња, али да унутар грађевинског склопа који је добио изглед манастира, није изграђен нови храм, већ је зграда која је ту стајала преправљена у цркву. Неколико комада каменог намештаја могу се одредити у 6. столеће, за сада само оквирно (консола са крстом, део трансене са рибом). Пар откривених гробова и један налаз запона у виду птице, указују на постојање гробља око храма, несумњиво из доба када се ту није стално живело, најкасније од 5. столећа. На јужној и западној страни откривени су делови манастирских грађевина повезаних под правим углом, подигнутих негде у рановизантијско доба. На Превлаци је нађен и један део капитела од белог мермера.³⁵ Усамљена појава тог добро израђеног украса на Превлаци, указује да је донет, можда са Страдиота. На том суседном, већем острву, могла је постојати базилика у склопу неког манастира.

Храм рановизантијског доба био је смештен у највишем углу велике раноримске грађевине, чија намена још није коначно установљена. Околност да су њене бројне просторије, окренуте југу, снабдевене уређајима за грејање воде и зидова, укључујући оне уз јужну страну хра-

³³ Масуди, *Злајни луџови*, по А. Ј. Гаркави, *Сказания мусульманскихъ иисаѣлей о Славянахъ и Русскихъ (съ йоловины VII вѣка до конца X вѣка ѿ р. X)*, Санктпетербургъ 1870, 135-137.

³⁴ За разлику од Чешке и Српске, Руска црква је сачувала житије Свете Људмиле, бабе Светог Вацлава, која је била «ћерка српског кнеза», вероватно кнеза Мутимира (око 850-891/2); за Свету Људмилу в. N. J. Serebrjanskij, *Proložni legendy o sv. Lidmile a o sv. Václavu (na den 28 září a 4 března 9)*, *Sborník staroslovanských památek o sv. Václavu a sv. Lidmile*, ур. J. Vajs, Praha 1929, 66.

³⁵ Најближи је оним необјављеним из базилике са трансептом у Будви.

ма Арханђела Михаила, и да су биле украшене мозаицима, указује да је реч о бањи или болници, где је коришћено лековито блато. Уграђивање хришћанског храма у њене зидове, на највишем месту, морало је имати посебан повод. То није највиши део острва, нити најпогодније место на острву. Значи, хтела се уградња храма управо у тај, највиши део, те римске грађевине. То наводи на претпоставку да је за ту просторију римског доба било везано предање из ранохришћанског времена, што је условило уградњу првог храма, можда већ после едикта о толеранцији из 312. године.³⁶

То нас упућује на предање из времена прогона, када су се хришћани окупљали прикривено на јавним местима, каква су била јавна купатила. То даље упућује на доба апостола, који су проповедали и чинили чудесна исцељења у бањама и лечилиштима. Апостолу Павлу предање приписује велику улогу у покрштавању Словена. У Срба је запамћен око Кистања, у манастиру Крки, око Омиша и код Требиња (на правцу римског пута!), до наших дана. Колико је живље морало бити сећање на њега пре хиљаду година? Преко Грбља, Кртола и Луштице протезао се римски пут Солун – Рим, удаљен једва два километра од Превлаке, па није искључено да се Апостол Павле, пролазећи тим путем, задржао на Превлаци.

Ово може бити још један повод за успостављање Зетске епископије, као и Захумске, на јадранској обали. У време Светог Саве сећање на Апостола Павла морало је бити веома присутно и живо, неупоредиво више него данас. У Риму се такође добро знало да Словени (= Срби) одавно припадају апостолској и саборној цркви.³⁷ Занимљиво је да се немачки мисионари у Русији у исто време, у X столећу, позивају на

---

³⁶ У међувремену, 2000, започета су ревизиона ископавања саборног храма. У олтару, испод апсиде, откривен је гроб окренут истоку, чије су ноге остале неоткривене, а налазе се испод апсиде и са њене источне стране. Покојник је имао зарасла оштећења вилица. Уз гроб је нађена подлога за неки под, а над њим је у слоју нађен фолис Диоклецијана, који можда указује да је сахрана обављена у време цара Константина Великог. Може се са великом поузданошћу претпоставити, иако истраживања нису завршена, да је реч о свештеномученику, сахрањеном у олтарском простору првобитног храма, над којим је касније, када се више није памтио тачан положај гроба, подигнута олтарска апсида обновљеног храма.

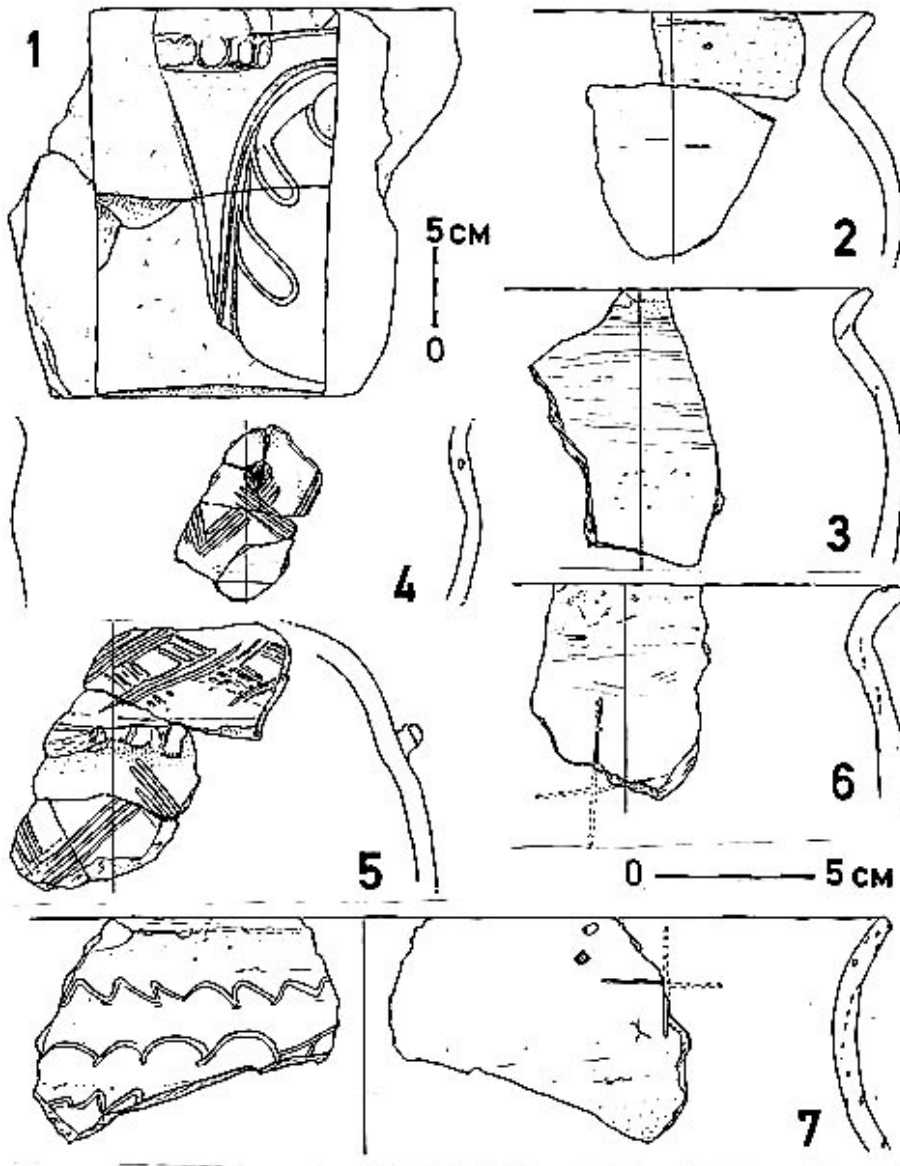
³⁷ Љ. Максимовић, н. д., 171-172, уздржано указује на могућност да се и на Србе односи став папе Јована X (914-928) да Словени одавно припадају апостолској вери – N. Klaić, *Historia Salonitarum Maior*, Beograd 1967, 97 «*Quis enim ambigit Slavinorum regna in primitiis apostolice et universalis ecclesie esse commotata, ...*» Папски извори у то време по правилу Србе називају Словенима а Хрвате њиховим именом.

Апостола Павла.³⁸ Предање Апостола Павла³⁹ сачуваше српска црква и народ, који су Далматинску цркву, што је успоставише апостоли Павле и његови ученици Тит и Ермије, наследили најкасније у 7. столећу. Успостављајући Зетску епископију у обновљеном храму Арханђела Михаила рановизантијског доба, предањем вероватно везаном за делатност Апостола Павла, Свети Сава је укоренио Српску православну архиепископију на темељима апостолске Цркве Далмације.

Значи, Свети Сава је успоставио седиште Зетске епископије у манастиру Арханђела Михаила, историје дубоко уткане у живот Цркве и српско народно биће. То је манастир са храмом успостављеним најкасније почетком касноантичког доба, вероватно на месту где је Апостол Павле проповедао. По досадашњим сазнањима, то је један од највећих српских манастира 7-9. столећа, чији су калуђери могли учествовати у ширењу хришћанства међу осталим Словенима, и који је страдао у арапском нападу као и Хиландар. За Србију Немањића неуобичајена четвороугаона основа обновљеног манастира, указује на изразит утицај из Свете Горе и Византије. Непосредна близина Котора са владарским двором, посебно је увећавала улогу и значај манастира. Заиста, манастир Арханђела Михаила био је предодређен за седиште Зетске епископије.

³⁸ *Повесѣнь временныхъ лѣтъ*, по *Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей* III/1, Ипатьевская летопись, Петроградъ 1923, 73-74.

³⁹ Као што је истакао Ч. Митровић, *Црквено љубавно*, Београд 1929, 31, Свештено Предање и Свето Писмо имају исту вредност; Апостол Павле каже у посланицама – Коринћанима, I 11.2: «Хвалим вас пак, браћо, што све моје памтите, и држите предање као што вам предадох.» – Тимотеју II 13: «Као образац здраве науке имај оно што си чуо од мене у вјери и љубави у Исусу Христу.» – Тимотеју II 14: «Добро завештање сачувај Духом Светим, који обитава у нама.»

Сл. 1: преклесани капител (1); уломци грнчарије краја 6. – средине 9. столећа (2-7).

Джордже Јанкович

УСЛОВЛЕННОСТЬ ОСНОВАНИЯ ЗЕТСКОЙ ЕПАРХИИ НА ПРЕВЛАКЕ

РЕЗЮМЕ

В историографии укоренилось мнение, что православные епархии, установленные после 1219 года на Адриатическом побережье, а именно Зетская и Хумская, созданы в качестве попытки недавно основанной сербской архиепископии распространиться на, по традиции, римокатолическую территорию.[1-3] Доказывается, что Зетская епископия основана на руинах бенедиктинского монастыря.[4-5] Тем не менее, в сербскую архиепископию[6] или были включены старые епархии (Рас, Липлян, Призрен, Стон[7]), или основаны новые в монастырях, образовавшихся до Немани (Студеница Хвостанска,[8-9] а также позднее и Печка патриархия[10]) и в монастырях, основанных во время Немани и Стефана Первовенчанного при центрах жуп (Будимле, Дабар, Моравица, Топлица, и последняя – Жича). Центр Зетской епархии находился в жупе, у старого престольного места.[11] Текущие археологические раскопки показали, что здесь находился очень старый монастырь.[12-13]

У Зетской епархии, монастыря из времен сербского государства 7-9 столетий, различаются две фазы, до и после восстановления в начале 9 века. В старом слое, самое позднее с начала 7 столетия, обнаружены гончарные изделия (рис. 1: 2-3), известные с византийской границы на Дунае,[14] а переделанный капитель из местного камня, вероятно, относится к тому же периоду (рис. 1:1). В этом же слое были найдены обломки славянских, а особенно сербских, гончарных изделий,[15-17] которые можно было узнать по украшениям горшков и по особым покрывкам для выпечки хлеба (рис. 4-6). В позднем слое кухонные гончарные изделия исключительно сербские, сопровождаемые византийскими амфорами. Значительны два обломка горшков с крестами, вырезанными до обжигания, что показывает, что горшки с самого начала были предназначены для церкви (рис. 1: 6-7). При восстановлении храма было встроено новое каменное украшение, ошибочно отнесенное к 11 веку.[18-23] Восстановительную постройку храма можно связать с подавлением франского влияния, присутствовавшего после частичных успехов нападений на византийскую Далмацию и сербов.[24-26] Монастырь был разрушен в арабской попытке колонизировать Боку 866 года.[27] В этом его судьба похожа на судьбу Хиландара, монастыря, опустевшего после арабского нападения и восстановленного основателями династии Неманич. Позднее, возможно, в течение 12 столетия, храм был разобран с целью извлечения каменных украшений.

Сербские гончарные изделия в монастыре показывают, что монахами в нем были сербы (может быть, наряду с монахами, говорящими по-латыни и гре-

чески[28]), а вырезанные кресты на горшках – что их делали христиане. Это – археологическое свидетельство данных Константина VII Порфирогенита о том, что по приказу царя Ираклия священники из Рима окрестили своих союзников сербов (существуют эпитафические памятники на латыни).[29-30] Это дает археологическую основу для предположения о распространении христианства в Русь из Далмации до 998 года и, возможно, объясняет данные Масуди об уважении сербов.[32-34]

Монастырь раннего византийского периода образован сооружением зданий вокруг храма, встроенного в одно из помещений римской купальни или больницы, поверхностью около 100 x 100 м. Возможно, что монастырь был основан уже в 5 веке. Более новые раскопки открыли гроб священномученика в алтаре, под апсидой, который можно отнести к началу 4 века.[36] Поблизости тянулась римская дорога Салоники – Рим, и поэтому это место было удобным для проповедывания христианства. Письменные источники и сербские предания в монастыре Крка, Омише и Требине указывают на время апостолов и апостола Павла, о котором помнят и русские предания.[37-39]

Эти данные объясняют, почему Зетская епархия была основана на Превлаке и почему она считается «славной».[31]